

Оригинални научни рад

УДК 821.163.41.09-31

ДОИ 10.7251/SVR1919254К

ЂОПИЋЕВ ЈОВАНДЕКА И ИЛУЗИЈА О СРЕЋИ

Доц. др Недељко Кајиш¹

Независни универзитет Бања Лука

Апстракт: Овај текст настоји објаснити понашање Ђопићевог лика који је био под утицајем масовне психологије. Након Другог свјетског рата, организовано је колективно пресељавање породица из пасивнијих дијелова Босне (Крајине), у блаже крајеве који су били приступачнији за живот, у Војводину (Банат). Међу њима је био и јунак Ђопићевог романа Јовандека Бабић, који би радије умро него усвојио нови начин живота. Његова туга за завичајем присутна је од почетка до краја романа.

То је највидљивије и најубједљивије на крају романа, када се види да херој, чак и на самрти, размишља о свом родном мјесту.

Кључне ријечи: Крајина, родно мјесто, Ђопић, туга, Јовандека...

УВОД

Говорити о Ђопићевом смијеху, а не рећи ништа о тузи, скоро па да је немогуће, а и неправедно, јер, код њега је то двоје у блиској вези. Кад год нас насмије, треба очекивати и да нас растужи. У појединим његовим реченицама, врло често, преовлађују тужни тонови, који се, пошто достигну своју пун моћ, повлаче негдје, али не далеко; чекају нову прилику да испливају на површину. Стиче се утисака да му је хумор био само начин да нас „завара“, како би он лакше туговао над својим јунацима.

(Десанка Максимовић је једном рекла да је „Бранко Ђопић у основи тужан песник“.² Сличног мишљења је био, Михиз, Радован Вучковић и многи други.)

Док хумор подиже човјека, туга га спушта. Она је пад, пораз. У својим *Расправама у Тускулу*, Цицерон тврди да је „права лудост сатирати се тугом“.³ Туга коју Ђопић расијава по роману *Не тугуј бронзана стражо*, оставља утисак, као дубока и мирна вода; јак и увјерљив, искрен и поштовања достојан. Његов Јовандека осјећа тугу у ситуацији у којој долази до закључка да је неповратно изгубио нешто што за њега има огромну вриједност. Завичај је битан дио устројства његовог свијета, управо због вриједности која понајвише значи души.

---

¹ Независни универзитет Бања Лука

² Enes Čengić, *Ćopićev humor i zbilja 2*, „Globus“, Zagreb, 1987, str. 223.

³ Цицерон, *Расправе у Тускулу*, СКЗ, Београд, стр. 113.

Ћопић нам тако даје слику живота као мјешавину базичних емоција (хумора и туге), које су јасне и видљиве у роману. Међутим, не смијемо сметнути с ума ни поменути чињеницу да је и сам Ћопић био у основи тужан човјек, гдје се може наћи и разлог како је тако увјерљиво успијевао „преносити“ тугу на своје јунаке. Један од тих јунака је и Јовандека Бабић, чија је туга константа којом се говори истина. Јовандека је особа која је везана (за Босну, Крајину), и не успијева да се развеже, како би поново могла да се свеже за ново мјесто (Војводину, Банат). Ријеч је, наравно, о емотивном „везивању“ и „развезивању“.

Ма колико се Ћопићев Јовандека опирао тузи, она је његов саставни дио, и налази се у природи његовог менталитета. Зато се брзо, и лако, активира у њему, посебно када за то постоје услови. А писац му их увијек нуди. Зато се никад и не гаси завичајна носталгија која се очитује, скоро па у свему; у монолозима, дијалозима, карактеризацији, а често и у ставовима писца, преко пејзажа или дескрипције, који су у блиској вези са јунаком. Зато и кажемо да је „природа код Ћопића елемент без кога се не може замислити његово књижевно дјело“.⁴

ЋОПИЋ ПИСАЦ И ПСИХОЛОГ

Може ли се живјети изван Крајине?

У дну срца сакриво се мало наде да може. Само нема начина како доћи до тог живота, како оставити завичај који је прирастао уз срце, улио се у душу, разлио тијелом као крв? Остављањем Крајине оставља се пола живота. Жртвује се једна половина за другу.

Тајна људског бића није само да живи, већ и зашто живи. Зато се често, и мимо његове воље, Јовандеки намеће питање: вриједи ли то? Ћопић је одбрану хумором замијенио отпором туговања. Из крајности у крајност, онако какав живот, често и јесте.

Туга и патња, коју носи у себи Ћопићев јунак, дјелимично доприносе зацјелјивању губитка. Тако Пол Екман истиче да би трпљење због губитка (завичаја – оп. аут.), трајало дуже без ових осјећања.⁵ То би значило да ова емотивна стања јунака имају и одређену врсту користи. Није добро не осјећати тугу, или патњу, због губитка онога што за нас има одређену вриједност. „Заблуда је“, како истиче Зоран Миливојевић, „да су емоције ирационалне, да оне владају људима, да о њима не треба говорити, да су опасне, и да им не треба подлећи, да доводе до прекида свијести итд“.⁶

⁴ Воја Марјановић, *Живот и дело Бранка Ћопића*, „Глас рпски“, Бања Лука, 2003. стр. 217

⁵ Пол Екман, *Разоткривене емоције*, „Завод за уџбенике“, Београд, 2011., стр. 135.

⁶ Zoran Milivojević, *Emocije*, „Prometej“, Novi Sad, 2005.

Јовандека Бабић је био слуга својих емоција, јер његова туга није узгредна, нити случајна појава. Дубока везаност за родно тле, за завичај, никад се неће у потпуности искоријенити, нестати. Ма гдје се било, та веза је присутна. Станиште душе није просторно, већ завичајно. У бескрајном простору њу је тешко наћи, али на одређеном мјесту она се увијек може пронаћи.

Ћопић је, скоро па кроз цио роман, распиривао љубав према свему што је остављено. Тако су слике постајале јасније, и љепше; и брзо се твориле у резбарије које су се урезивале у душу његовог јунака.

Завичај нема еквивалента, посебно Јовандеки, који је преко главе претурио пола свог вијека. „Стара пањина, до врата укопана у земљу“, како га види писац, сличан је и „сивом улежаном стећку“⁷. Метафоре говоре да је, скоро па немогуће, Јовандеку одвојити од завичаја. А када се то, напokon, некаквим обећањима (и надама) и успјело, онда је логично да се уз њега привила туга и патња за остављеним, које, у одређеном смислу, доприносе зацјељивању изгубљеног. То значи да би трпљење, због губитка, трајало дуже без тих осјећања.⁸

У неколико наврата до сада писац нас је расмијавао Јовандекиним иступима, али, очито, да то и није баш лако; Јовандека је миљеник туге, колико и смијеха. Ћопић га вјешто лови у свим ситуацијама и предочава нам слику његове душе. Тешко је спустити се и у своју, а камо ли у туђу и душу, и сагледати је до краја. Но, оно што је писац успио довољно је да закључимо да је Јовандека у тешким оковима туге.

Цабе ти се љутити и одмахивати. Узбуњен осињак упорно га прогони ма гдје год да се он завукао, пуна му је глава зујања, капље у срце црн катран туге, а пред очима, стиснутим од посне горчине, чини се туђа и непозната чак и крушка дивљака под којом је сто пута спавао.⁹

„Ћопићев човјек је човјек-тежак, свим нитима везан за родно тле“¹⁰ И сад га, оно од чега би да оде, тишти и прогања. „Оката“ туга примјећује све, па и крушку дивљаку под којом се некад снило. Однекуд се наслућивао и брбор потока који је продужавао снове и настављао давно започете приче... Тај се човјек (Јовандека – оп. аут.) није одвојио од природе; не може, све и кад би хтио.

Некадашња громада грмечка, како се Јовандека осјећао у Крајини, невољно се претаче у парче банатске равнице; из „нешта“ у „ништа“.

⁷ Branko Ćopić, *Ne tuguj bronzana stražo*, „Svjetlost“, Sarajevo, str. 12.

⁸ Пол Екман, *наведено дјело*, стр. 135.

⁹ В. Ђопић, *Наведено дјело*, стр. 11.

¹⁰ Милован Данојлић, *Најбољи Ћопић (Критичари о Бранку Ћопићу)*, „Свјетлост“, Сарајево, 1981), стр. 140.

Снажно присутан у завичају, и завичај у њему, он се не може тако лако одвојити од њега, ма колико добра и љепоте обећавали далеки простори Војводине. Као ишчупана, па пресађена биљка, мораће одболовати свикавање на нову средину. Јовандека је чудна „биљка“, коријеном свикла на једну земљу, сваку промјену нужно болује.

Туга му је постала вјерна пратиља; душевне потиштености не може да се ослободи. А морао би, јер ново поднебље је немогуће промијенити, свој дух – мора.

Зна Ћопићев јунак да би терет душе требало одложити. Осјећаји ће га покорити, сентименти дотући. Али, колико год нам се чинило да Јовандека не зна како се тога ријешити, још више увиђамо да он то и не жели. Јер, како би без осјећања, и сјећања на оно најврједније, на Крајину? Шта би, без тога, значео остатак живота? Празнину и мрак. А он то неће.

ЈОВАНДЕКА НА РАСКРШЋУ СЕБЕ

Ћопићу је добро знано да богатство не чини човјека срећним. Срећним га чини душа; у њој леже узроци среће, и несреће.

*Капљу сузе у опанак, квасе читав минули живот, неповратан, драг, покопан. Како ћемо се откинути, како ли отићи?*¹¹

Јовандека стоји на раскршћу себе, са теретом који га притискује. Што вријеме више одмиче, терет више притишће.

Је ли Ћопић носачу дао више снаге него терета? Хоће ли му јунак пасти под теретом, или ће га изнијети до циља?

Неприлагођен животу изван Крајине, Јовандека је помало збуњен и уплашен, али и

тужан. Зато и најмањи тренутак користи да у њему „зеричак“ потугује. Туга је постала и потреба којом „прихрањује“ сјећања на минута времена. Сјетити се, а не туговати, није могуће. Не да Ћопић Јовандеки Бабићу из Обљаја, подно Грмеча, да потисне и сузбије емоције. Није њему све „равно у равној Војводини“. Није му ништа равно. Зато и нема потискивања нити одлагања емоција.

Грмеч, мећаве, вуци, глотан комад кукурузна хљеба; мука која се наслеђивала вијековима, не заборавља се тако лако. И не пристаје се на живот без сјећања на то све, ма како се то другима чинило ружним и непримјереним човјеку двадесетог вијека. Личност јунака се „раздвојила“. Једна половина гледа иза себе, друга испред себе. Настало је тихо трвење. Јовандека је на живим мукама.

Како опанак ишчупати из каљавог сокака, и пресадити га у чист шор? Скршити ногу до кољена: па што крене – крене, што остане – не тражити.

¹¹ В. Ћопић, *Navedeno djelo*, стр. 36.

Кукуриче пијевац, али не на весеље. Пјева он рану прохладну тугу крајишког старца, који овако сабајле, још крмељив, умјесто плећата бријега, гледа огољену заставу нечијег ћерма, узалудно се јавља пијевац малој чобаници осталој без оваца, џабе он опомиње коке да се лисица повукла пут замршена шикарја, кад у банатско село не долазе лисице.¹²

Остављено и нађено, очекивано и понуђено, не могу да се измире, и поравнају; напротив, оштро су стали једно наспрам другог.

Како извојевати битку против сопствене туге, у којој се, полако, и неосјетно, утапају све наде. Може ли се разум чему прилагодити у овој нигдини? Хоће ли се умјети одржати на овој ивици? Или ће се, покајнички, повући у се, и ту чекати?

Доживљаји из ране младости, велико животно искуство, снажан инстинкт за посматрање свега околу њега, блиско је Ћопићевом јунаку: пијевац, лисица, брдо, чобани и овце, зоре и сутони... То је било од користи тамо, али овдје је све то сувишно, а већини, помало и смијешно? Тога нема више, не смије га ни бити. Једино се у сјећању задржало, утрапило. А сјећање служи души, душа тијелу, а тијело животу. Да није сјећања, ни живота не би било.

Нико од Ћопићевих јунака нема намјеру да ублажава бол трна који се зарио у срце. Јер, бол је спона са Крајином. А све што се наслања, како-тако, на њу, годи духу. Судови тијела оману, судови духа – никад. Сјећање на прошлост је средство да се украде из реалног живота. Садашњост је очемерила живот.

Чарај ватро, причај мила ватрице, догори наше лисичје хајдучке опрезе и несанице, наше чобанске море и привиђења, наше кметовске мртвоузлице и никад сведене рачуне. Ватрице, зашто нас водиш охладњелим старим стазама, зар ти се још увијек не да на неку другу страну?¹³

Не да Ћопић да се прошлост заборави, јер је вриједила, и вриједи. Не да ни да се будућност глорификује; у магли је, и неизвјесна још увијек.

Све је тања вјера у то обећано „сутра“. Какво „сутра“ кад се морало оставити „јуче“? Шта је равна Војводина наспрам брдовите Крајине?

Док други гледају испред себе, Ћопићев јунак гледа иза себе, и у себе. Непрестано се проматра и бави собом; преиспитује, куша, провјерава... Душа је већ и обикла на разговор сама са собом. Њене гласове не чује нико осим ње. А кад би је и чуо, којим случајем – не би је разумио; па, која вајда од свега? Тако Ћопићев Јовандека постаје туђинац у сопственом животу.

¹² *Isto*, str. 73.

¹³ *Isto*, str. 138.

Заборав је губитак (нестанак) памћења. Јовандекина туга има функцију обнове сјећања; освјежава прошлост и гаји успомене на њу. Иако загазио у трће доба – памћење га добро служи. Радо се осврће и са највећом прецизношћу вади детаље из давних времена и, рекло би се, грије на њима.

Народ Крајине се ријетко кад одвајао од родне груде. Зато се тешко уклапао у равницу и „бочио“ са новим проблемима. Судаћи по његовим емоцијама, лакше је „предеверао“ рат, него што ће мир, овакав, у туђини – никакав. Рат је био у брдима, са својим људима, а мир је у равници и са незнанцима. Уз то, још, рат је, некако, више био „народскији“ него што је мир. Зато се и жуди успоменама.

„У великим несрећама и ударима судбине, људима су пријатељи једино прибјежиште“.¹⁴

*По кући, све чешиће, почињу да се виђају и роје старци.
Долазе спори гласници смрти... Посљедњи који је обасјао
кућу и донио дах остављене Босне био је „Турчин“, Осман
Бабић из Великог Дуба, Јовандекин презимењак... Видећи га у
вратима, неодлучна и збуњена, болесник се придигао на
кревету и раширио руке.*

- Османе, Босно моја, јеси ли дошао да се посљедњи пут
видимо и поразговарамо!

Грлили су се, лупкали по плећима и плакали...

- Османе, Босну ћеш ми поздравити, пити се наше
ракије умјесто мене, најести

се меса с пања на крупској пијаци.

- Хоћу, брате, све ћу тако урадити. Напићу се к'о мајка и уз
плот лећи.

- Не, не, превали се у бујад иза Симића Врела, тамо сам ја
сто пута освануо.¹⁵

Ево, најзад, и лица истине; Ћопићев јунак умире с Крајином срцу. То је његова Маслинова гора; увијек доступно прибјежиште и сигурно уточиште.

Душа лагано мили тамо куда зове људска неизбјежност. Више се и нема интереса да се тај тренутак одгоди, помјери што је могуће даље. Он, скоро па као и да се прижељкује. Јер, све је, помало, изгубило смисао. Далеко од Крајине – далеко од живота. Уосталом, најбољи лијек никада и није био близу; он се увијек могао наћи на највећој могућој удаљености. Али, има ли смисла сада ићи по њега?...

Само руке небеске могу ставити тачку на ту муку. Само смрт, иако пораз, може ријешити овакав апсурд.

¹⁴ Aristotel, *Nikomahova etika*, 1155 a.

¹⁵ В. Ћопић, *navedeno djelo*, str. 169.

На крају свега, и увијек, смрт. Борба, жеља, нада – смрт. „Из побједи у побједу до коначног пораза“. Рат, мир, сеобе – па смрт. Из Крајине у Банат, из Баната у смрт.

Илузија о срећи.

Хоће ли горе, на небу, бити повлашћења, кад га није било доље, на земљи? Цио живот у друштву – сад сâм. Повукао се у се. Тако умиру вуци, и хајдуци. Тако умире и Јовандека Бабић, вук из Обљаја. Само се мало одшкринуо, осмјехнуо душом; због Босне, Крајине. Окреће леђа животу, као да ће рећи: „Животе, сад смо квит“. Али не окреће леђа и њој, својој љубими. Ничега му није жао – само ње – јесте. То је она иста, некадашња Крајина, мати, што га је сачекала при доласку на овај свијет, па се разлила душом, и ево, сад га испраћа. Чак ни у рају (а рај је Бог и створио за такве) његовој души неће бити као што је било тамо, у Обљају.

ЗАВИЧАЈ БОЖЈИ ЛИЈЕК

Болесник мора тражити лијек, а њега нема у „туђим“ предјелима. Завичај је лијек једини, и он блажи све болове. И овај предсмртни, сигурно би био другачији да је он уз њега. Немирна крајишка душа притиснута војвођанском тишином тешко се мирила са истином да више, никад, нема повратка назад. Зато и није тражио ништа изван себе, што би, можда, његовом животу дало другачији смјер. Дани су му пролазили, један налик другом. Најбољи дио његовог живота, знао је – већ је мртав.

Камичак којег је Ћопић закотрљао, све спорије иде; ускоро ће стати и смирити се за навијек. Крај падине је близу, назире се. С незнањем у срцу се и ишчекује.

Прилично истим интезитетом којим се ишло узбрдо, сада се иде низбрдо. Негдје. У крај, у бездан, у смрт.

Само она, смрт, и може окончати тугу за завичајем. А да би туга била што већа, Ћопић нам је Јовандеку приказао као неког ко нема ни оца, ни мајку, ни брата, ни сестру, ни дјецу... Има, сада, само своју вјерну дружбеницу – тугу. Разгранату муку духа.

Лијепо прохујало доба, још једном, прије него што се оде у друге предјеле, протиче, мили, драшка и голица сувоњавим венама. И, брзо ће све стати, зауставити се. Али, оно што се воли, носи се до краја, до задње станице.

И на болесничкој постељи, када се чека „оно“ посљедње, Јовандека не смеће с ума да тамо негдје, гдје је „орловао“, још има Босне. А њу ће, парче те „уклете“ и посне земље, гдје се јело почено месо са пања и мамурало за плотовима, донијети његов презимењак из Великог Дуба. На кратко ће „подгријати“ успомене, а онда се разићи. Није дао Ћопић умријети Јовандеки Бабићу, а да се барем мало, на крају живота, не „заслади“ Босном, успоменом на њу, коју је

освијетлио Осман Бабић. То је награда за сву патњу, поклон немјерљиве вриједности; заслужени дар.

Парче завичаја. Макар камичак из потока, лист са тршње, дашак вјетра, или мирис раних сњегова... Било шта... Пред смрт, јави се у човјеку силна потреба да посљедњи пут види завичај, „гнијездо гдје се испилио“, поједе дивљакињу из планине над селом, попије гутљај-два воде са врела подно села, којом су га први пут окупали (и посљедњи ће) – и умре. Само тада смрт бива лакша. Само тада смрт и има смисла.

Што се више стари, знао је то Ћопић, туга за завичајем бива већа; временом јача, снажи, и притишће старачку душу, неким необичним теретом, само њој знаним. Не може се више држати под контролом.

Primum vivere deinde philosophari, каже стара латинска изрека, али како, зар се могло живјети без земље Босне, и бисера у њој – Крајине? Она је, чак, и испред хљеба. Она је прије свега.

Филозофија којом је Ћопић усмјерио Јовандеку, на мирења са судбином, није ништа друго до филозофија очаја коју јавно испољава, тек сада, пред одлазак са овог свијета.

Ако се за живота није могло тијелом у Крајину, можда ће послјије њега моћи душом. А душа ће Јовандекина, сигурно тамо, у завичај. И, можда ће се преселити у какву лијеску или глог, облак или маглу, вука или врону... Једно је сигурно, њој краја нема.

Можда Ћопић и пренаглашава љубав за родним крајем, али она даје јасну слику колико се воли своје. У сваком тренутку, и кад говори и кад ћути, у души његовог јунака је само једно – завичај, и он у њему. Не бити у завичају, па макар и у мислима, значи бити само напола жив, „једном ногом у гробу“.

Мелем за душу – то је кад се Крајина прене у њој.

Или је то, можда, и лијек, и бољка?

Да се „оде и завири“ у завичај, не треба се много мучити. То се може у сваком тренутку. Мало самоће, и – ето, ту је Ћопићев јунак, пролази кроз сунцем *обасјана врата* сјећања. А тамо иза њих чекају родне њиве, жетеоци, прела... Оно што се зове живот. Зато, с правом, и кажемо да је Јовандека само становао у Банату, а живио у Крајини. Његову муку нико није знао. Зато је сам и туговао. Шта се дешавало у њему, то друге није занимало, изузев писца који га је таквог и хтио.

ЗАКЉУЧАК

Сву узалудност и доброту Јовандеке Бабића, Ћопић је и сам морао одболовати. Велики људи су, често, и велики очајници. Њима, никада, слава није могла замијенити срећу.

Сумњичави присталица масе и одани пријатељ самавања – Ћопић, нас је развеселавао, а сам је окретао главу од смијеха. Смијех му је служио као средство са којим ће нас лакше „заварати“, односно удаљити од себе, како би се што мирније и сам предавао тузи. И

успијаво је у томе, крајишки Јанус¹⁶, све дотле док га туга није опхрвала скроз, и из ње се није могао ишчупати; украо је себе из живота. Иза њега је остала велика празнина из које куља густ мрак.

Стиче се утисак да је у роману имао доста повјерења у смијех, али, истовремено, и страх од њега, посебно ако би био дуг. Зато му је брзо, преко свог јунака, преко Јовандеке Бабића, излазио на билег – „прса у прса“ – с тугом. На крају му се јунак, без много отпора, и предао тузи; покорно јој се предао признавши јој побједу. Отишао је с њом и на онај, други, свијет. Зато лако и долазимо и до сазнања да: тамо гдје има туге – има и душе. Тужан човјек је душеван човјек. А за таквог се лако лијепи све.

Завичај је за Ћопића био лијек. Она је и њему и његовом Јовандеки исто што и Шолохову и Григорију Мелехову Степа, Ћосићу и Аћиму Катићу Моравска Србија, Кочићу и Рељи Кнежевићу Змијање...

Ћопићев јунак припада свијету одбачених, усамљених и заборављених, свијету који безгласно тугује због свега чему не може да се супротстави.

За Јовандеку Бабића (а и за Ћопића) Крајина је, са свом својом суровошћу коју носи у себи, ипак, сигурно мјесто које се више нигдје неће моћи срести. Обмана је да ће се наћи нешто боље од тог. Банат је *terra incognita*, негостољубиво подручје, замка у коју се ухватио Ћопићев јунак.

Самоћа и туга донијеле су, можда, и пријевремени крај.

ĆOPIĆ'S JOVANDEKA AND ILLUSION ON HAPPINES

Nedeljko Kajiš PhD

Abstract: This paper seeks to explain the behavior of Ćopić's character who has been seized by the mass psychology. After the World War II, there was organized collective resettlement of families from more passive parts of Bosnia (Krajina), to the gentler regions which were more accessible for living in Vojvodina (Banat). Among them was the hero of the Ćopić's novel Jovandeka Babic, who would rather die than be incorporated into a new way of life. His grief for his homeland is present from the beginning to the end of the novel.

It is most visible, and most convincing, in the end, when one can see that the hero, even in his deathbed, is thinking about his homeland, about Krajina.

Key words: *Krajina, homeland, Ćopić, grief, Jovandeka...*

ЛИТЕРАТУРА

1. Вучковић, Радован, *Проблеми, писци и дела IV*, „Свјетлост“, Сарајево, 1981.

---

¹⁶ Божанство са два лица. Наиме двије главе бога Јануса престављају два аспекта времена, прошлост и будућност. Његова порука је да у будућност не смијемо закорачити без сагледавања прошлости.

2. Вучковић, Радован, *Модерни роман двадесетог века*, "Завод за уџбенике и наставна средства" Источно Сарајево, 2005.
3. Гехлен, Арнолд, *Човјек*, „Веселин Маслеша“- „Свјетлост“, Сарајево, 1990.
4. Данојлић, Милован, *Наивна песма*, „Нолит“, Београд, 1976.
5. Екман, Пол, *Разоткривене емоције*, „Завод за уџбенике“, Београд, 2011.
6. Зазо, Рене, *Порекло човекове осећајности*, (аутор текста Дидије Анзије) „Завод за уџбенике и наставна средства“, Београд, 1980.
7. Идризовић, Мурис, Критичари о Бранку Ћопићу, „Свјетлост“, Сарајево, 1981.
8. Ками, Албер, *Мит о сизифу*, „Веселин Маслеша“ – „Моно, Топос & Манана пресс, Београд, 1999.
9. Марјановић, Воја, *Живот и дело Бранка Ћопића*, „Глас Српски“, Бања Лука, 2003.
10. Марјановић, Воја, *Ћопић и присутност*, "Прва књижевна комуна", Мостар, 1985.
11. Милivojeвић, Зогап, *Емоције*, „Prometej“, Novi Sad, 2005.
12. Монтењ, Мишел, *Огледи*, „Култура“, Београд, 1967.
13. Рот, Никола, *Психологија личности*, „Завод за уџбенике и наставна средства“, Београд, 1968.
14. Спиноза, Де Барух, *Етика*, „Култура“, Београд, 1970.
15. Ченгић, Енес, *Ћопићев хумор и збиља 2*, „Глобус“, Загреб, 1987.
16. Ћопић, Бранко, *Не тугуј бронзана стражо*, „Свјетлост“, Сарајево, 1960.